

KARAIMIŠKŲJŲ KNYGŲ LEIDYBA: RAIDA IR DABARTIS

Halina Kobeckaitė | El. paštas: halina.kobeckaite@gmail.com

Straipsnyje nagrinėjama ilga karaimiškosios knygos Rytų Europoje ir Kryme istorija, kuri Lietuvos mokslo tyrimuose nuosekliai nebuvo nušviesta. Taip yra dėl to, kad karaimų istoriją bei kultūrą tiriančių mokslininkų Lietuvoje yra labai mažai, ir dėl to, kad karaimiškos knygos sąvoka yra labai plati. Jos tiriamąją medžiagą, išsibarsčiusią po įvairius archyvus bei bibliotekas ar saugomą privačiose kolekcijose, sudaro rankraštiniai bei spausdintiniai religiniai, pasaulietiniai, moksliniai, meniniai tekstai, rašyti labai skirtingu laiku įvairiomis kalbomis ir įvairiose geografinėse vietovėse. Be to, tekstai karaimikos temomis buvo rašyti ir pačių karaimų, ir kitų tautų atstovų, daugiausia tiurkologų bei istorikų. Tad klausimas apie sensus stricto karaimiškos knygos apibrėžimą ir tiriamos medžiagos atrankos kriterijus yra gana keblus. Turtingą literatūrinį karaimų paveldą įvairiais aspektais, bet vis dėlto gana fragmentiškai yra nagrinėję bei iš dalies inventorizavę įvairių šalių mokslininkai – istorikai, lingvistai, tiurkologai, kurių darbas buvo remtasi rengiant šį straipsnį.

Atsivėrusios prieigos prie anksčiau uždarytų archyvų tyrimo objektą kas-kart praplečia. Atsižvelgdama į tokią didelę tyrimo aprėptį, autorė nepreten-duoja atsakyti į visus klausimus, tikėdamasi, kad straipsnyje pirmą kartą lietuviškai pateikta karaimiškos knygos leidybos istorijos apžvalga padės ateityje atlikti tikslesnę jos klasifikaciją ir išsamesnę dalykinę charakteristiką. Ji taip pat tikisi, kad tolesni tyrimai galės papildyti tiek esamus įvairių autorių sudarytus bibliografinius spausdintinių ir rankraštinųjų veikalų sąvadus, tiek jų interpretacijas. Straipsnyje daugiau dėmesio skiriama XX ir XXI amžiaus karaimiškiems leidiniams, kurie išvis dar beveik nebuvo patekę į tyrėjų akiratį.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: Lietuva, Lietuvos karaimai, Krymas, Luckas, Haličas, Lenkija, karaimų kalba, tiurkologija, orientalistika, rankraščiai, spausdintinė knyga, karaimų religija, pasaulietinė literatūra.

Garsus karaimų kilmės lenkų tiurkologas Ananiaszas Zajączkowski (1903–1970), 1926 m. rašydamas apie karaimų literatūrą, išskyrė religinius, mokslinius, pasaulietinius tekstus, rašytus pačių karaimų, ir tekstus karaimikos temomis, parašytus orientalistų – ne karaimų¹. Savo straipsnyje jis aptaria tik spausdintinius tekstus, pažymėdamas, kad rankraštinių knygų gausa, sukaupta įvairiose pasaulio bibliotekose ir archyvuose, to meto tyrėjams buvo nepasiekiami. Šiame straipsnyje taip pat kalbėsime tik apie spausdintinius tekstus.

Kitas A. Zajączkowskio atliktos literatūros apžvalgos kriterijus – tekstų kalba. Jis pabrėžia, kad apžvelgs tik spaudinius, rašytus karaimų kalba.² Šis kriterijus susijęs su karaimų religijos ir liturgijos specifika bei su faktu, kad karaimai visur gyvenę įvairiakalbėje aplinkoje. Ilgainiui nykstant gimtosios kalbos vartojimui, tekstai buvo spausdinami įvairiomis kitomis kalbomis – rusų, arabų, lenkų, anglų. Kalbos klausimas ypač svarbus nagrinėjant senuosius leidinius (iki XIX a. pabaigos). Siekiant klasifikuoti rašytinius tekstus temos, kalbos, laiko ir geografijos požiūriu bei išskirti rankraštinius ir spausdintus objektus, tiriama medžiaga tampa sunkiai apėpiama, ir šis straipsnis neišvengiamai yra fragmentiškas.

Kadangi Šventasis Raštas – Senasis Testamentas – yra karaimų religijos pagrindas, jo originalo kalba (senoji hebrajų kalba) per amžius buvo laikoma sakraline, bažnytine, lygiai kaip lotynų – katalikams, arabų – musulmonams, senoji slavų – rusėnams ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos gyventojams. Sakralinė kalba visų pirma buvo rašto kalba, ir ji skyrėsi nuo nacionalinės šnekamosios karaimų kalbos, priklausančios tiurkų kalbų šeimos Vakarų kipčiakų grupei ir vartojamos kasdiename bendravime, buities apeigose, tautosakoje. Iki pat XIX a. pabaigos karaimų maldynai ir religinio pobūdžio traktatai daugiausia būdavo rašomi Šventojo Rašto kalba, o jos rašmenys būdavo vartojami ir veikalų karaimų kalba rašybai. Šią kalbą mokėjo tik išsilavinę, specialiai apmokomi žmonės, ir ji, kaip ir lotynų kalba Vakarų Europos visuomenėse, anuomet „buvo socialinės padėties simbolis ir mokykumos išraiška“³. Tuo, anot prof. A. Zajączkowskio, galima paaiškinti, kodėl karaimiškų rašytinių šaltinių praeityje buvo palyginti nedaug. Bendruomenės nariai paprastai būdavo mokomi tik hebrajiškų rašmenų, kad galėtų skaityti tekstus, kurių prasmės dažniausiai nesuprasdavo. Beje, karaimų bendruomenėje buvo priimta mokyti tiek vyrus, tiek moteris. Tai liudija ant senųjų antkapių, pastatytų moterims, šalia pavardės randami užrašai „raštinga“ arba „mokyta“.

Kita vertus, laikantis karaimų tikėjimo dogmų, maldos turėjo būti kiekvienam suprantamos. Vadinasi, jos turėjo būti aukojamos gimtąja kalba. Dėl šios ypatybės kenesose būdavo meldžiamasi tokiu būdu: žiūrėdami į maldos originalo tekstą, dvasininkas ir kiti besimeldžiantys garsiai jį ištardavo karaimiškai. Tai buvo ypa-

tinga technika, nes skaitovas (jei ne dvasininkas), dažnai ir pats nesuprasdamas rašytinio teksto, turėjo mokėti atmintinai jo vertimą ir žinoti, kaip toje vietoje šis tekstas turi skambėti karaimiškai.⁴ Tokia itin sena maldų tekstų skaitymo tradicija buvo perduodama žodžiu iš kartos į kartą ir mokoma karaimų religijos mokyklose, ir tai leidžia manyti, kad Šventojo Rašto ir atskirų jo skyrių, himnų, giesmių vertimai į karaimų kalbą turėjo būti jau XI–XIII a., nors tokių ankstyvų raštų fiziškai nerasta. Jie atsirado vėliau ir jų charakteristikos sietinos su karaimų bendruomenių išsidėstymu įvairiuose Rytų Europos regionuose, pasižyminčiuose skirtingomis bendruomenių materialinio gyvenimo sąlygomis bei skirtingu vartojamos gimtosios karaimų kalbos dialektu (Krymo, Lucko-Haličo ar Trakų).

SENOJI KARAIMŲ RAŠTIJA

Iki spaudos atsiradimo visose karaimų bendruomenėse buvo paplitę rankraštiniai maldynai, kurie tada drauge buvo ir savotiška šeimos knyga ar dieno-raštis, nes juose būdavo įrašomi svarbūs šeimos įvykiai: vaikų gimimas, vedybos, mirtis. Be to, kai kada dar būdavo įrašoma ir įvairių kitų pastabų: kasdienės maldos, kalendorius, prognė ir liturginė poezija, giesmės, patarlės, mįslės, posakiai, sapnai ir jų aiškinimas, būrimai ar net namų ūkio reikalai. Kryme tokios knygos buvo vadinamos medžuma – t. y. rinkinys, ir šiandien jų daugiausia yra Sankt Peterburgo viešojoje bibliotekoje. Tose knygoose slypi daug autentiškos ir vertingos karaimų bendruomenių gyvenimo istorinės medžiagos.

Garsus lenkų tiurkologas profesorius Tadeusz Kowalskis (1889–1948), 1935 m. nubrėždamas karaimotyros kryptį, rašė, kad karaimų tiek istorijos, tiek nūdienos tyrimai turi remtis faktine medžiaga. Kaip vieną svarbiausių faktinės medžiagos dalių jis įvardijo literatūrinį palikimą, kuris, anot profesoriaus, „turįs vertę ne tik pats savaime, bet ir kaip žinių apie karaimų intelektinę ir religinę mintį šaltinis bei kaip kalbinė medžiaga.“⁵ Būtent dėl to jis ragino inventorizuoti pavienėse šeimose Kryme, Lucke-Haliče bei Trakuose saugomus rankraščius, nes jie pamažu negrįžtamai nyksta. Tarp svarbiausių karaimotyros uždavinių T. Kowalskis nurodo ne tik visų esamų Senojo Testamento vertimų dalių rankraščių inventorizavimą,

1 ZAJĄCZKOWSKI, Ananiasz. Literatura karaimska. Szkic bibliograficzny. *Mysł Karaimska*, 1926, nr. 3, p. 7–17.

2 Ten pat, p. 8.

3 BUKANTYTĖ, Eglė. XVIII–XIX a. Klaipėdos krašto vokiškos epitafijos Prūsijos epitafijų kontekste. *Knygotyra*, 2015, t. 64, p. 298.

4 ZAJĄCZKOWSKI, Ananiasz. *Karaims in Poland. History. Language. Folklore. Science*. Warszawa, 1961, p. 29.

5 KOWALSKI, Tadeusz. Najpilniesz zadania karaimoznawstwa. *Mysł Karaimska*, 1935–1936, nr. 11, p. 15.

bet ir spausdintinės visos Biblijos karaimų kalba leidimą. Nors šis uždavinyms buvo iškeltas prieš 80 metų, bet iki šiol tebėra neatliktas – išleisti tik atskiri Šventojo Rašto skyriai.⁶ Tad nenuostabu, kad tokią pat mintį neseniai išreiškė ir karaimų kalbos tyrėja profesorė Eva Csato-Johanson.⁷

Pirmoji spausdintinė knyga *Maldų pagal karaimų apeigas rinkinys*, kurioje buvęs ir vienas himnas karaimų kalba (Krymo dialektu), pasirodė 1528 m. Venecijoje (Cornelius Adelkind at the press of Daniel Bomberg).⁸ Profesorius Hadži Seraja Chanas Šapšalas (1873–1961) straipsnyje „Keli žodžiai apie karaimų didikus Čelebi ir jų švietėjišką veiklą“⁹ rašo, kad šios maldaknygės spausdinimu rūpinosi Krymo karaimų didikas Sinanas Čelebi Baj-Hodža, persikėlęs iš Persijos į Krymą 1500 m. ir ilgą laiką ėjęs svarbias pareigas Krymo chano Seadeto Girėjaus dvare. Palaikomas Krymo chano, jis ir parengė maldaknygės tekstą iš esamų rankraščių, kuriais naudojosi karaimų bendruomenė.

Kita spausdintinė karaimų knyga buvo išleista po dviejų šimtų metų. Pagal pirmiau minėto Sinano Čelebi palikuonio Ishak-Aga Čelebi užsakymą karaimų spaustuvininkai broliai Jerakai 1733 m. Konstantinopolyje atskira knyga išleido vienos maldaknygės pradžią. Ishak-Aga Čelebi netrukus pakvietė brolius į Džuft-Kale. Čia jie įkūrė spaustuvę, kur 1734 m. buvo išspausdintas tritomis karaimų maldynas. Tai ne tik pirmoji pačių karaimų išleista knyga, bet ir apskritai pirmoji spausdintinė knyga Krymo chanate.¹⁰

Remdamasis Vilniaus universiteto menotyrininko Stanislawo Lisowskio, kuris pirmasis ištyrė spaudinį, nuomone, H. S. Šapšalas pažymi, kad šios knygos spaudmenys buvę metaliniai. Apie tai esą liudija faktas, kad visos raidės esančios vieno do aukščio ir pavidalo, ir tai, kad vietomis aštrūs raidžių kampai prakirtę storą spaudinio popierių.¹¹ Karaimų kilmės lenkų tiurkologas Juzefas Sulimowiczius 1972 m. ištyrė karaimišką šio leidinio tekstą ir paskelbė jo leksikos analizės duomenis.¹²

Džuft-Kale spaustuvėje 1737 m. ir 1741 m. buvo išspausdinti dar du karaimiški tekstai. Be to, broliai Jerakai spausdino ne tik karaimiškąs knygas ir tokiu būdu prisidėjo apskritai prie Krymo chanato kultūros raidos.¹³ Apie tai, anot H. S. Šapšalo, buvo rašę ir totorių tyrėjai: jis mini 1928 m. O. Akčokrakly straipsnį „Новое из истории Ч. Кале“ (Nauja iš Č. Kale istorijos).¹⁴ Kadangi Biblija, kaip minėta, yra karaimų religijos pagrindas ir maldos turėjo būti kiekvienam suprantamos, buvo svarbu turėti Biblijos vertimą į karaimų kalbą. Remdamasis Samuelio Poznańskio straipsniu¹⁵, prof. A. Zajączkowski pažymi, kad pirmas Penkiaknygės vertimas į karaimų kalbą, atspausstas greta originalo teksto, buvo išleistas Konstantinopolyje 1832–1835 m.¹⁶

Dar po šimto metų, kai Krymas jau buvo Rusijos imperijos sudėtyje, karaimų dvasinio gyvenimo centrui persikėlus į Eupatoriją, čia įsikūrė Karaimų knygos lei-

dybos draugija, remiama to meto karaimų vyriausiojo dvasininko ir Eupatorijos miesto mero Simos Babovičiaus (1788–1855). Jo iniciatyva 1833 m. čia vėl buvo įsteigta karaimų spaustuvė, kuri, anot skirtingų autorių, veikė su pertraukomis iki 1914 m.¹⁷ Joje 1841 m. buvo išspausdintas Senojo Testamento (be Kronikų) vertimas į karaimų kalbą.¹⁸ Tyrėjai nesutaria, kokių rankraščių pagrindu ir kokia kalba ši knyga buvo išleista: vieni teigia, kad Trakų, kiti, kad Haličo, treči mano, kad kalba buvo sutotorinta, t. y. pritaikyta Krymo karaimų dialektui.¹⁹ Beje, iki šiol buvo manoma, kad tai seniausias žinomas Biblijos vertimas į karaimų kalbą, bet prieš kelerius metus privačiose Lenkijoje gyvenančių karaimų kolekcijose buvo surastas Penkiaknygės vertimo į Šiaurės Vakarų karaimų kalbą (t. y. Trakų dialektą) rankraštis, kuris datuojamas 1720 m. Tai ir būtų seniausias rašytinis Šventojo Rašto karaimų kalba variantas, kurio kalbinį tyrimą atliko jaunas lenkų orientalistas, Krokuvos Jogailaičių universiteto Lingvistikos fakulteto docentas Michalas Némethas.²⁰

XIX amžiaus ketvirtas ir penktas dešimtmečiai laikomi karaimų spaustuvininkų Eupatorijoje aukso amžiumi. Krymo karaimų literatūros tyrėjas Poznanės universiteto profesorius Henrykas Jankowski įvardija per 20 spaudinių, išspausdintų

6 Genesis. Vilnius, 1889; Ijov. In KOWALSKI, Tadeusz. *Karaimische Texte Im Dialect Von Troki*. Krakow, 1929, p. 1–38; *David bijniū machtav čozmachlary. Psalmės*. Sudarė ir spaudai parengė M. Firkovičius. Vilnius, 1994; *Šelomonun mašallary. Patarlių knyga*. Sudarė ir spaudai parengė M. Firkovičius. Ankara, 2000.

7 Žr. CSATO, Eva Agnes. The present state of Karaim studies. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.* 2015, vol. 68 (2), p. 155.

8 ZAJĄCZKOWSKI, Ananiasz. Literatura karaimska..., p. 8.

9 Žr. SZAPSZAŁ, H. Seraja. Słów kilka o książkach karaimskich Czelebi i ich działalności oświatowej. *Mysł Karaimska*, 1935–1936, nr. 11, p. 8–9.

10 Žr. JANKOWSKI, Henryk. Literatura Krymsko karaimska. *Przegląd Orientalistyczny*, 2012, nr. 1–2, p. 53; ПРИДНЕВ, С. В. *Караймские книги, изданные в Евпатории*. (Рукопись). Архив Евпаторийского краеведческого музея.

11 SZAPSZAŁ, H. Seraja. Słów kilka o książkach karaimskich Czelebi i ich działalności oświatowej, p. 11.

12 SULIMOWICZ, Juzef. Materiał leksykalny

krymskokaraimskiego zabytku językowego (druk z 1734 r.) *Rocznik Orientalistyczny*, 1972, nr. 1 (35), p. 37–76; 1973, nr. 1 (36), p. 47–107.

13 ЗАСКОКА, В. М.; КРОПОТОВ, В. С. *Караймы Евпатории: история, культура, архитектура*. Симферополь: Доля, 2009, p. 20–21.

14 SZAPSZAŁ, H. Seraja. Słów kilka o książkach karaimskich Czelebi i ich działalności oświatowej, p. 10.

15 POZNAŃSKI, Samuel. Karaische-tatarische Literatur. *Keleti Szemle*. Budapest, 1912–1913, t. 13, p. 37–47.

16 ZAJĄCZKOWSKI, Ananiasz. Literatura karaimska..., p. 8.

17 JANKOWSKI, Henryk. Literatura Krymsko karaimska, p. 55.

18 ZAJĄCZKOWSKI, Ananiasz. Literatura karaimska..., p. 9.

19 JANKOWSKI, Henryk. Literatura Krymsko karaimska, p. 55.

20 NÉMETH, Michał. An Early North-Western Karaim Bible Translation from 1720. *Karaite Archives*, 2, 2014, p. 109–141.

Eupatorijos spaustuvėje 1841–1904 m. ir dabar saugomų Eupatorijos kraštotyros muziejuje.²¹ Deja, XIX a. pabaigoje Krymo karimų leidybinė veikla pamažu ėmė silpti: karimų kalbą pradėjo gožti ir stumti iš vartosenos rusų kalba, nes iki tol kompaktiškai gyvenę karimai pasklido po įvairius Rusijos ir kitų valstybių miestus, kur veikiami svetimos aplinkos ir irstančių šeiminio bendravimo tradicijų jie tolo nuo savo šaknų. Iškilo reikalas karimų religijos esmę ir pagrindus aiškinti rusiškai.²² XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje pasirodė kelios pačių karimų rašytos religinio ir istorinio turinio knygos, išspausdintos Sankt Peterburge, Eupatorijoje, Melitopolyje, Odesoje, Vilniuje, Varšuvoje ir kitur.²³

Suvokdamas išliekamąją istorinę senosios raštijos svarbą, Hadži Seraja Chanas Šapšalas, tuo metu Krymo karimų vyriausiasis dvasininkas ir pasaulietinis vadovas, 1916 m. Eupatorijoje įsteigė karimų nacionalinę biblioteką *Karaj bitikligi* (Karimų biblioteka). Ją sudarė jo paties surinkti rankraščiai, istoriniai dokumentai, senos maldaknygės, parašytos ranka ant pergamento, reti Šventojo Rašto egzemplioriai ir kt. Ilgainiui į biblioteką suplaukė gana daug rankraštinių ir spausdintinių knygų iš įvairių Krymo karimų šeimų, gyvenusių ir kituose Rusijos miestuose. Daugelį knygų ir privačių kolekcijų H. S. Šapšalas buvo nupirkęs savo paties lėšomis. 1920 m. bibliotekoje buvo 8 000 tomų ir 1 500 rankraščių bei archyvinių dokumentų.²⁴ Dėl revoliucinių įvykių H. S. Šapšalui išvykus iš Krymo, *Karaj bitikligi* biblioteka rūpinosi Eupatorijoje gyvenęs vyresnysis dvasininkas Borisas Eljaševičius (1881–1971) ir jo brolis Sima (1879–1933), beje, abu gimę Panevėžyje, kur tuo metu gyveno jų tėvai. Brolių Eljaševičių dėka dalis bibliotekos 1929 m. buvo perkelta į Leningrado Azijos muziejų ir Rumiancevų muziejų Maskvoje,²⁵ kita dalis negrižtamai prapuolė. Šiuo metu Rusijos nacionalinės bibliotekos Sankt Peterburge fonduose sukaupta bene turtingiausia senųjų karimų rankraščių ir knygų kolekcija.

Kai po revoliucinių įvykių Rusijoje tautinė kultūrinė veikla Kryme tapo sunkiai įmanoma, kai diduma išsilavinusių ir pasiturinčių karimų emigravo į Turkiją, Prancūziją ir kitas valstybes, tolesnė karimų knygos istorija glaudžiai susisiejo su Lucko-Haličo ir Vilniaus, Trakų bei Panevėžio bendruomenėmis.

Kalbant apie senąją Trakų karimų raštiją, vertėtų paminėti 1593 m. parašytą Izaoko Trakiškio veikalą *Tikėjimo sutvirtinimas*, kuris jau 1681 m. buvo išleistas lotyniškai ir paskui išverstas į įvairias Europos kalbas.²⁶ 2009 m. knyga buvo išversta ir į lietuvių kalbą.²⁷

XIX amžiaus karimų kultūros istorija paženklinta vienos ryškiausių asmenybių – Abrahamo Firkovičiaus (1786–1874), Lucke gimusio, vėliau daugiausia Kryme gyvenusio teologo, filosofo, dvasininko, archeologo, knygų kolekcininko, keliautojo, veikla. Jo rašytų, redaguotų knygų buvo išleista įvairiuose to meto Rusijos miestuose. 1853–1856 metais jis gyveno ir Trakuose, o Vilniuje 1872 m. buvo išleista jo

atsiminimų knyga hebrajų kalba *Avnei zikkaron* (Paminkliniai akmenys), kurioje jis aprašė keliones į Rytų kraštus, pateikė karaimų antkapių Kryme inskripcijų.²⁸

Lucko karaimai, po trečiojo Abiejų Tautų Respublikos padalijimo atsidūrę Austrijos-Vengrijos imperijoje, knygas spausdino Vienoje. Ten 1854 m. Adalberto della Torre spaustuvėje jie išleido maldyną, kurio pagrindu beveik po keturiasdešimties metų, t. y. 1891–1892 m., Trakų karaimų vyresnysis dvasininkas Feliksas Maleckis (1852–1928) sudarė ir Vilniuje išleido pamaldoms kenesoje skirtą keturių dalių maldyną. Juo buvo naudojamosi visose tuo metu veikusiose karaimų kenesose Lenkijos, Lietuvos, Krymo, Rusijos, Ukrainos miestuose. Kaip pats Maleckis rašo antraštiniame lape, iš senųjų maldų knygų jis taip pat surinko ir 1890 m. toje pačioje spaustuvėje Vilniuje išleido *Giesmių apie sielos išganyką* rinkinį, kuriam parašė karaimišką pratarinę ir į kurią įdėjo savo paties į karaimų kalbos Trakų dialektą išverstas 25 religines giesmes.²⁹ Vieneriais metais anksčiau, t. y. 1889 m., Vilniuje buvo išspausdintas Zacharijaus Mickievičiaus ir Eljahu Rojeckio redaguotas

21 JANKOWSKI, Henryk. Literatura Krymsko karaimska, p. 55.

22 Ten pat, p. 61.

23 СИНАНИ, Исаак. *История возникновения и развития караимизма*. 2 тома. Симферополь, 1888–1889; ДУВАН, Яков. *Катехизис, основы караимского закона*. С.-Петербург, 1890; ФИРКОВИЧ, Заря. *Сборник старинных грамот и узаконений Российской империи касательно прав и состояния русско-подданных караимов*. С.-Петербург, 1890; ШАПШАЛ, Серая. *Караимы и Чуфут-Кале в Крыму*. С.-Петербург, 1896; *Краткие молитвы для учащихся детей караимов*. Одесса, 1905; КОКИЗОВ, Юфуда. *Сорок четыре надгробных памятника из Крыма с караимского кладбища в Чуфут-Кале*. С.-Петербург, 1910; КЕФЕЛИ, Р. *Аталар сезю*. С.-Петербург, 1910; МАЛЕЦКИЙ, Феликс. *Глас Якова. Молитвы караимов на весь год*. Вильна, 1910; ШАМАШ, Яков. *Краткий катехизис, Евпагория*, 1913; ФИРКОВИЧ, Моисей. *Караимский катехизис вкратце*. Мелитополь, 1915; ПРИК, Соломон. *Главные основы караимского законоучения*. Одесса, 1917; ir kt.

24 Žg. КОНЯХИНА, З. Н. Карай Битиклиги – национальная библиотека крымских караимов. *Известия Крымского республиканского краеведческого музея*, 1994, nr. 8, p. 62; ЗАСКОКА, В. М.;

КРОПОТОВ, В. С. *Караимы Евпатории: история, культура, архитектура*. Симферополь, 2009.

25 Žg. FIRKOWICZ, Szymon. O karaimskim muzeum Historyczno-Etnograficznym na Krymie i w Polsce. *Mysl karaimska*, 1937–1938, z. 12, p. 22–26; ЗАСКОКА, В. М.; КРОПОТОВ, В. С. *Караимы Евпатории...*, p. 21–22.

26 Žg. ШЯУЧЮНАЙТЕ-ВЕРБИЦКЕНЕ, Юргита. Дети Исмаила: Мусульмане глазами караима Исаака Бен Авраама Трокского в антихристианском полемическом сочинении «Укрепление веры». Iš *Tiurkų istorija ir kultūra Lietuvoje*. Vilnius, 2014, p. 139–151.

27 TRAKIŠKIS, Izaokas ben Abraomas. *Tikėjimo sutvirtinimas*. Sudarė Jurgita Šiaučiūnaitė-Verbicienė. Vilnius, 2009.

28 Plačiau žr. FIRKOVIČIUS, Romualdas; MATULEVIČIUS, Algirdas. Firkovičius Abrahamas. Iš *Visuotinė lietuvių enciklopedija*. T. 6: Fau-Goris. Vilnius, 2004, p. 115; ЕЛЬЯШЕВИЧ, Борис. Авраам Самойлович Фиркович, 1786–1874. In *Караимы*. Книга 3. Москва, 1994, p. 98–126; ВИХНОВИЧ, Всесолод. *Караим Авраам Фиркович*. С.-Петербург, 2012, ir kt.

29 ZAJĄCZKOWSKI, Ananiasz. Literatura karaimska..., p. 9.

Pradžios knygos vertimas į karaimų kalbą. Gali būti, kad leidėjai buvo sumanę išleisti visą Biblijos karaimišką tekstą, bet projektas, deja, nebuvo įgyvendintas.

Nors pirmiau buvo paminėtos kelios XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje išspausdintos Trakų karaimų religinės knygos, bet jos greičiau gali būti apibūdintos kaip išimtis. Palyginti su Krymo ir Lucko karaimais, Trakų ir Panevėžio karaimų bendruomenės buvo gerokai skurdesnės. Todėl spausdintinės knygos čia ir buvo didelė retenybė, nors rašančių žmonių nestigo. Dažniausiai įvairių autorių kūryba (poezija, religiniai himnai, giesmės, įvairių religinių tekstų vertimai į karaimų kalbą) būdavo perrašinėjama ir yra išlikusi arba atskirais rankraščiais, palaiduose lapeliuose arba užrašuose prie maldynų, t. y. minėtose „namų“ ar „šeimos“ knygoje. Būtent tais rankraščiais ir buvo naudojama jau šiais laikais leidžiant karaimų poezijos bei maldų knygas. O netyrinėtų rankraščių dar turėtų būti nemažai ir Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių, ir Vilniaus universiteto bibliotekose, dalis gal ir privačiose rankose.

PASAULIETINĖS IR RELIGINĖS KNYGOS TARPUKARIU

Po Pirmojo pasaulinio karo Nepriklausomybę atkūrusiose Lietuvoje ir Lenkijoje Lucko-Haličo bei Trakų, Vilniaus ir Panevėžio karaimų bendruomenės įgijo gerokai palankesnes sąlygas plėtoti savo tautinę kultūrą. Bendruomenių visuomeninio ir kultūrinio gyvenimo pagyvėjimą savaip paveikė ir subjektyvūs veiksniai: patriotizmas, karštas troškimas išsaugoti savo kalbą ir papročius, aktyvi iškilių asmenybių veikla ir pasaulio mokslininkų dėmesys karaimų kalbai. Visa tai kryptingai formavo karaimų bendruomenės kultūrinę savivoką, leido aiškiau įsisąmoninti savo istorijos ir tautinio paveldo reikšmingumą ir plėsti leidybinę veiklą. XX a. pirmoje pusėje išryškėjo tokios šios veiklos kryptys:

- 1) pasirodė nemaža reikšmingų karaimikos leidinių (mokslinių ir populiarių darbų iš karaimų istorijos, kalbos ir kultūros tyrimų);
- 2) atsirado pasaulietinio turinio literatūra ir periodinė spauda, kurioje, be visuomeninio gyvenimo naujienų, buvo spausdinama gana daug grožinės karaimų rašytojų kūrybos;
- 3) tradiciškai, nors gana pasyviai, buvo tęsiama religiniams poreikiams tenkinti skirtų knygų leidyba: Vilniuje 1935 m. pasirodė nedidelė Trakų kenesos vyresniojo dvasininko, karaimų mokyklos direktoriaus, poeto, folkloristo ir visuomenės veikėjo Simono Firkovičiaus (1897–1982) kasdienių maldų rinkinėlis *Koltchalar* (Maldos) bei Lucke išleisti keli liturginiai kalendoriai.

Karaimikos knygų tarpukariu buvo išleista gana nemažai. Nors karaimų kalbą, kaip vieną seniausių tiurkų kalbų, jau buvo pradėję tirti Rusijos (V. Radloff, 1837–

1918, V. Gordlevskij, 1876–1956), Vengrijos (B. Munkacsi, 1860–1937), Lenkijos (J. Grzegorzewski, 1850–1922) mokslininkai tiurkologai,³⁰ pirma solidi monografija pasirodė 1929 m. Krokuvoje – lenkų tiurkologo profesoriaus T. Kowalskio knyga vokiečių kalba *Karaimische Texte im Dialekt von Troki* (Karaimų tekstai Trakų dialektu). Šioje monografijoje, be paties autoriaus parašytos karaimų istorijos, literatūros, kalbos gramatinės sandaros aprašymo, spausdinami religinių ir pasaulietinių, poetinių, dramaturginių ir prozos tekstų karaimų kalba pavyzdžiai. Kadangi T. Kowalskis, rinkdamas savo knygai medžiagą Trakuose, Vilniuje, o vėliau – Lucke ir Haliče, daug bendravo su čia gyvenusiais karaimais, jo dėmesys leido ir jiems patiems geriau suvokti savo turimo kultūrinio paveldo reikšmingumą. T. Kowalskis tapo neginčytinu karaimų bendruomenės autoritetu, o jo monografija iki šiol yra viena vertingiausių tiurkologijos studijų apie karaimų kalbą.

Vilniaus ir Trakų karaimų dvasinį gyvenimą tarpukariu ypač suaktyvino faktas, kad 1928 m., išrinktas Lenkijos ir Lietuvos vyriausiuoju dvasininku ir pasaulietiniu vadovu, į Vilnių iš Stambulo persikėlė žinomas orientalistas, profesionalus tiurkologas H. S. Šapšalas. Atlikdamas religinio hierarcho funkcijas, jis nepamiršo ir profesinės veiklos ir vienu svarbiausių savo uždavinių laikydamas žinių apie orientą sklaidą aktyviai įsitraukė į visuomeninį Vilniaus gyvenimą. Netrukus buvo išrinktas Lenkijos orientalistų draugijos nariu, o vėliau ir jos viceprezidentu, daug rašė į Vilniuje leidžiamus karaimų ir totorių periodinius leidinius, o Stambule 1928 m. išėjo jo apybraiža *Kyrym Karaj tiurkleri* (Krymo karaimai tiurkai).³¹ Aktyvią mokslininko karjerą tarpukariu pradėjo ir trakietis A. Zajączkowski, kuris profesoriaus T. Kowalskio paskatintas baigė Rytų kalbų studijas Krokuvos universitete ir ilgainiui tapo vienu autoritetingiausių pasaulio orientalistų ir tiurkologų, daug dėmesio skyrusių ir karaimotyrai. 1931 m. Lucke buvo išleista jo Vakarų karaimų kalbos gramatika *Krótki wykład gramatyki języka zachodnio-karaimskiego (Narzecze łucko-karaimskie)*, o 1932 m. Krokuvoje – daktaro disertacija *Sufiksy imienne i czasownikowe w języku zachodnio-karaimskim. Przyczynek do morfologii języków tureckich* (Daiktavardiniai ir veiksmažodiniai Vakarų karaimų kalbos priesagos. Įžanga į tiurkų kalbų morfologiją).³²

30 Žr. DUBIŃSKI, Aleksander. Z dziejów badań nad językiem i literaturą karaimską (od końca XIX w). In *Karaimica*. Warszawa, 1994, p. 73–84; SULIMOWICZ, Anna. Polscy turkolodzy Karaimi. Od przedmiotu do podmiotu badań naukowych. In *Karaimi*. Warszawa, 2012, p. 119–144.

31 Žr. ZAGRECKAITĖ, Alvyra. Seraja Šapšalas. Iš *Hadži Seraja Chanas Šapšalas pasišventęs tautai*

ir mokslui. Trakai, 2011, p. 8–14; КОБЕЦКАЙТĖ, Halina. Karaimotyra – neatskiriama orientalistikos Vilniuje elementas. Iš *Tautinės mažumos Lietuvoje. Virsmai ir atmintys*. Vilnius, 2014, p. 146–164; *Хаджи Серая Хан Шапшал – выдающийся сын караймского народа*. Симферополь, 2010.

32 Žr.: DUBIŃSKI, Aleksander. Prace prof. Ananiasza Zajączkowskiego w zakresie języka i literatury

Minėtinos ir kitos Vilniuje tuo metu pasirodžiusios knygelės, pavyzdžiui, Trakų kenesos vyresniojo dvasininko Simono Firkovičiaus 1938 m. išleista apybraiža *O Karaimach w Polsce* (Apie karaimus Lenkijoje), 1936 m. istoriko Abrahamo Šišmano (1879–1946) studija *Osadnictwo karaimskie na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego* (Karaimų gyvenvietės Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos žemėse). Šie leidiniai, kaip ir žurnalas „Myśl Karaimska“ (Karaimų mintis) išspausdinti grafikos dirbtuvėse „Znicz“.

Karaimų pasaulietinės grožinės literatūros pradininku laikomas poetas Simonas Kobeckis (1865–1933)³³, rašęs savo gimtosios kalbos Trakų dialektu. Nedidelė jo poezijos rinktinė *Ирлар* (Eilės), kurią sudaro dvidešimt penki eilėraščiai, buvo išleista 1904 m. kirilikos rašmenimis Kijeve (ten tuo metu gyveno gana gausi karaimų bendruomenė). Tai pirmoji spausdintinė grožinė karaimiška knyga, kuri tik pasirodžiusi atsirado kiekvieno Rytų Europos karaimo namuose, ir visi mokėsi eilėraščius mintinai. Tarpukariu susikūrusi Karaimų literatūros ir istorijos bičiulių draugija 1933 m. Vilniuje išleido nedidelę poeto S. Kobeckio atminimui skirtą knygelę, kurioje išspausdintas lopšine tapęs jo eilėraštis „Jukla, uvlum“ (Miegok, sūnau) su Valentinos Lobanos sukurtos melodijos natomis.

Platesnė grožinės literatūros sklaida pasidarė įmanoma atsiradus karaimų periodinei spaudai: 1924–1939 m. Vilniuje buvo leidžiamas žurnalas lenkų kalba „Myśl Karaimska“ (Karaimų mintis). Nuo 1930 m. žurnalą redagavo Ananiaszas Zajączkowski ir jo puslapiuose pasirodė pagrindiniai karaimotyrai skirti H. S. Šapšalo, A. Zajączkowskio, T. Kowalskio ir kitų autorių darbai bei išspausdinta daug originalių tekstų karaimų kalba. Lucke 1931–1939 m. buvo leidžiamas žurnalas karaimų kalba (Lucko-Haličo dialektu) „Karaj Awazy“ (Karaimų balsas), kurį redagavo teisininkas ir literatas, aktyvus Lucko karaimų bendruomenės veikėjas Aleksandras Mardkowiczius (1875–1944). Per septynerius metus išėjo dvylika šio žurnalo numerių, jame daug ir Trakų karaimų grožinių kūrinių. Be to, iš žurnale spausdinamos informacijos Lenkijoje gyvenantys karaimai sužinojo apie Panevėžio bendruomenės veiklą, nes iki pat 1939 m. Vilniaus, Trakų ir Panevėžio karaimai dėl politinių valstybių santykių negalėjo palaikyti tiesioginių ryšių. Sekdamas Luckiečių pavyzdžiu, Panevėžio bendruomenės narys, tuo metu dar Vytauto Didžiojo universiteto studentas teisininkas Mykolas Tinfovičius (1912–1974) 1937 m. pradėjo leisti žurnalą karaimų kalba „Onarmach“ (Pažanga). Deja, išėjo tik trys šio žurnalo numeriai.

Atskiromis knygelėmis išleistų originalių kūrinių tarpukariu pasirodė dar gana nedaug, ir čia pirmenybė teiktina Luckui. Vienas iš aktyviausių Lucko bendruomenės narių jau minėtas teisininkas A. Mardkowiczius, susirūpinęs sumenkusiu karaimų kalbos vartojimu, ypač jaunosios kartos, ir paskatintas profesoriaus

T. Kowalskio, 1930 m. sumanė leisti knygų seriją „Karaj bitikligi“ (Karaimų biblioteka). Iš pradžių jis leido savo paties parašytas knygeles vaikams, paskui rašė ir spausdino istorinius pasakojimus, skirtus suaugusiam skaitytojui, o dar vėliau – ir populiarias knygeles lenkų kalba, supažindinančias kitataučius su karaimų kultūra ir religija. 1935 metais A. Mardkowiczius išleido patarlių rinkinį *Karaim, jego życie i zwyczaje w przysłowiaich ludowych* (Karaimas, jo gyvenimas ir papročiai liaudies patarlėse) ir du karaimų–lenkų–vokiečių kalbų žodyno *Karaj sez-bitigi – Słownictwo Karaimskie – Westkaraimische sprache* sąsiuvinius, kuriuose yra 4417 žodžių. Taip pat Lucke tuo metu buvo išspausdintos kelios Sergiuszo Rudkowskio (1873–1944) literatūrinių bandymų knygelės.³⁴ Viena knygelė, pavadinta *Ištyrhan tiuziuvliar* (Rinktiniai raštai), 1938 m. buvo išleista ir Panevėžio spaustuviėje „Vilnis“. Šioje knygelėje išspausdinti Jokūbo Maleckio (1889–1952) į karaimų kalbą išversti rusų poetų kūriniai: šešiolika Ivano Krylovo pasakėčių ir po du Aleksandro Puškino ir Michailo Lermontovo eilėraščius.

Būtina pažymėti, kad T. Kowalskio, A. Zajączkowskio ir A. Mardkowicziaus pastangomis tarpukariu visuose karaimiškuose spaudiniuose buvo pereita prie lotyniškų rašmenų.

KARAIMIŠKOJI KNYGA XX AMŽIAUS ANTROJE PUSĖJE IR XXI AMŽIAUS PRADŽIOJE

Po Antrojo pasaulinio karo karaimų bendruomenių kultūrinį gyvenimą, kartu ir knygų leidybą, lėmė du savo politine ir socialine atmosfera labai skirtingi laikotarpiai – sovietmetis ir Atgimimo tarpsnis, nuvedęs į kultūros sklaidos ir knygų leidybos požiūriu gana perspektyvią XXI a. pradžią.

KARAIMIŠKIEJI LEIDINIAI SOVIETŲ SĄJUNGOJE. Sovietmečiu dėl aktyvios „tautų susiliejimo“ politikos visi Lietuvos ir Ukrainos teritorijose prieškarui leisti ir karo metu nustoję eiti karaimiški periodiniai leidiniai taip ir nebeatsigavo: turėjo užtekti ribotos apimties karaimikos tyrimų, kuriuos buvo leista vykdyti buvusios Sovietų Sąjungos Mokslų akademijos Kalbotyros institutui.

karaimiskiej. Iš *Kipčiakų tiurkų Orientas Lietuvoje. Istorija ir tyrimų perspektyva*. Vilnius, 1994, p. 35–42; *Polska bibliografia turkologiczna*. Opracowali Öztürk Emiroglu i Tadeusz Majda. Warszawa, 2012, p. 163–172; SULIMOWICZ, Anna. Polscy turkolodzy Karaimi. Od przedmiotu do podmiotu badań naukowych. In *Karaimi*. Warszawa, 2012, p. 119–144.

33 ШАПШАЛ, Сераяя. Краткий очерк тюркско-караимской литературы. *Известия духовного правления*, Евпатория, 1918, p. 13; ZAJĄCZKOWSKI, Ananiasz. Literatura karaimska..., p. 12.

34 Žr. SULIMOWICZ, Anna. Listy do Łucka. Aleksander Mardkowicz jako adresat korespondencji Ananiasza Zajączkowskiego. *Almanach Karaimski*, 2, 2013, p. 42.

Kadangi archajiškumu pasižyminti karaimų kalba yra gana svarbus tiurkų kalbų istorijos studijų objektas, chruščiovinio „atlydžio“ metais, 1964-aisiais, Mas-koje pasirodė Kenesbajaus Musajevio karaimų kalbos gramatika *Грамматика караимского языка*, kurioje buvo aprašyta Vakarų karaimų kalbos fonetika ir morfologija, o po keliolikos metų, 1977-aisiais, išleistas tos pačios gramatikos leidimas *Краткий грамматический очерк караимского языка*, papildytas sintaksės skyreliu (atskirai karaimų kalbos sintaksei skirtą knygą Musajevas parašė daug vėliau – 2004 m.). Maždaug tuo pat metu, 1976-aisiais, Dagestano universiteto leidykla išleido Olgos Prik parengtą karaimų kalbos Krymo dialekto gramatikos aprašą *Очерк грамматики караимского языка. Крымский диалект*.

Reikšmingiausias to laikotarpio darbas – akademinis *Karaimų–rusų–lenkų kalbų žodynas* – buvo sudarytas vadovaujant profesoriui Nikolajui Baskakovui, su kuriuo drauge dirbo Lietuvos mokslų akademijos Istorijos instituto darbuotojas prof. H. S. Šapšalas, Lenkijos mokslų akademijos Orientalistikos instituto vadovas prof. A. Zajączkowski ir jų pagalbininkai iš Lietuvos (Trakų) ir Lenkijos. Po ilgų leidybinių peripetijų šis 17 400 žodžių žodynas dienos šviesą išvydo 1974 m. ir iki šiol yra patikimiausias ir išsamiausias.³⁵ Visi čia suminėti lingvistiniai darbai turi pratarmes apie karaimų istoriją ir karaimų kalbos ryšius su kitomis tiurkų šeimos, kitaip dar vadinamos altajiečių šeima, kalbomis. Šiuose leidiniuose karaimų kalbai pritaikyti kirilikos rašmenys, nes jais nuo 1940 metų buvo priverstos naudotis visos tiurkų tautos buvusios Sovietų sąjungos teritorijoje.

VYRESNIOJO DVASININKO MYKOLO FIRKOVIČIAUS INDĖLIS PLĖTOJANT KARAIMŲ RAŠTIJĄ. Lietuvoje sovietmečiu negalėjo būti nė kalbos apie oficialų kokių nors karaimiškų knygų leidimą, ir viskas priklausė vien nuo asmeninės, dažniausiai ne visai legalios, veiklos. Laimei, bendruomenėje atsirado pasišventėlių, pasiryžusių išsaugoti tai, kas jos per ilgą laiką buvo sukurta. Ir čia pirmiausia minėtina inžinieriaus Mykolo Firkovičiaus (1924–2000) asmenybė. Suprasdamas, kaip svarbu išsaugoti gimtąją kalbą ir literatūrinę Lietuvos karaimų palikimą, jis savanoriškai ėmė rinkti po spausdintus tarpukario leidinius išsibarsčiusius, taip pat niekur neskelbtus, vien rankraščiais užfiksuotus savo dėdės, vyresniojo Trakų karaimų dvasininko Simono Firkovičiaus originalius poezijos kūrinius ir jo į karaimų kalbą išverstus rusų, lenkų, lietuvių poetų eilėraščius. 1969 m. jis sudarė ir nelegaliu savilaidos, arba vadinamojo „samizdato“, būdu padaugino ir išplatino S. Firkovičiaus raudų, arba elegijų, mirusiųjų garbei rinktinę *Syjjyt jyrlary* (Raudos), o 1970 m. – jo pasaulietinės poezijos rinktinę *Troch šaharynda* (Trakų mieste). Vėliau M. Firkovičius sudarė išsamią visų karaimų poetų eilėraščių rinktinę *Karaj jyrlary* (Karaimų eilės), kuri 1989-aisiais buvo rotaprintu išleista Vilniuje aštuonių šimtų egzempliorių tiražu ir jau turėjo, tegu dar gana kuklų, „normalios“

knygos pavidalą. Šioje rinktinėje spausdinami 91 Simono Firkovičiaus, 42 Simono Kobeckio, 12 Mykolo Tinfovičiaus, 6 Simono Kobecko (1911–1985), 8 Šelumeelio Lopato (1904–1923), po vieną Jokūbo Maleckio (1889–1952), Mojsiejaus Pileckio (1874–1938), Zenono Firkovičiaus (1906–1958) eilėraščių. Šalia XX amžiaus Trakų karaimų poetų kūriniių pirmą kartą išspausdinta trylika XVI–XVII a. Trakuose sukurtų ir senuosiuose rankraščiuose išlikusių eilėraščių.

Būdamas įsitikinęs, kad tik per gimtąją kalbą jaunajai karaimų kartai gali atsiverti tautos pasaulėjauta, M. Firkovičius ėmėsi ir kalbos mokytojo vaidmens: savo pamokoms parengė rankraštinių karaimų kalbos vadovėlių, kurių, gerokai pataisęs ir patobulinęs, pavadinęs *Mieñ karajče ūrianiam* (Aš mokausi karaimiškai), išleido 1996 m. Nors jau buvo išleista karaimų kalbos aprašomoji gramatika ir žodynas, vadovėlio niekas nebuvo parašęs. Mykolui Firkovičiui tai nebuvo lengvas uždavinys, bet jis puikiai su juo susidorojo, kad ir nebūdamas filologas. Kito vadovėlio iki šiol neturime, juo ir dabar naudojasi tiek karaimų kalbos vasaros mokyklos klausytojai, tiek karaimų kalbą tyrinėjantys mokslininkai. Šis vadovėlis yra labai reikšmingas karaimų kalbos rašybos istorijai: jame M. Firkovičius pasiūlė reformuotą lotyniško pagrindo karaimų raidyną, sudarytą remiantis lietuviška abėcėle. Nuo 1996 m. visi karaimiški tekstai rašomi ir spausdinami šiuo raidynu.

Knygų leidybos atžvilgiu Atgimimo laikotarpis ir pirmieji XXI a. dešimtmečiai yra visai kitokie: matome aiškų pagyvėjimą ir gerokai įspūdingesnius rezultatus.

Lietuvos karaimų religinės bendruomenės pirmininku ir vyresniuoju dvasininku 1992-aisiais išrenkamas M. Firkovičius. Savo energiją ir jėgas jis pirmiausia sutelkė į verkiant reikalingų naujų religinių knygų leidybą: 1993 m. parengė ir išleido karaimų proginių maldų rinkinėlių *Karaj koltchalary*, 1994-aisiais – psalmių vertimus į karaimų kalbą *David bijniñ machtav čozmachlary*, parengtus pagal turimus XVIII–XIX a. rankraščius. Kadangi psalmės ir jų pavyzdžiai sukurti kitų autorių religiniai himnai sudaro karaimų liturgijos pagrindą, šios knygos pasirodymas buvo itin svarbus.

Tačiau didžiausias M. Firkovičiaus rūpestis ir daug jėgų pareikalavęs darbas buvo sudaryti ir išleisti pamaldoms kenesoje itin reikalingą liturginį maldyną karaimų kalba. Pirmasis jo tomas *Karaj diñliliarniñ jalbarmach jergialiari*, kuriame yra maldos, skirtos pamaldoms kenesoje, pasirodė 1998 m., o po metų, 1999-aisiais, – ir antrasis, kuriame aprašoma įvairių šeiminiių apeigų tvarka ir jų maldos. Prie visų abiejų tomų maldų yra nurodyta, iš kokio 1891–1892 m. Vilniuje išleisto Felikso Maleckio sudaryto maldyno skyriaus ar Šventojo Rašto dalies malda paimta, taip pat nurodyta maldų aukojimo švenčių dienomis tvarka. Tai pirmasis maldynas

35 *Караимско-русско-польский словарь*. Москва, 1974.

karaimų kalba lotyniškais rašmenimis ir tik jo dėka šiandien gali vykti pamaldos kenesoje. Čia dar būtų galima pridurti, kad buvęs vyriausiasis dvasininkas Markas Lavrinovičius (1938–2011), remdamasis M. Firkovičiaus karaimiškojo *Maldyno* antrajame tome esančiais apeigų aprašymais, parengė aprašymus rusų kalba *Iš praeities į ateitį*. Jie buvo išleisti atskira knyga 2011 metais.³⁶

Karaimų religinių knygų istorijoje labai reikšmingą vietą užima dar vienas Mykolo Firkovičiaus parengtas ir 2000 m. Ankaroje išleistas spaudinys – vienės iš dvidešimt keturių Senojo Testamento knygų, *Patarlių knygos* (Proverbia), vertimas į karaimų kalbą. Ankaros leidiniui M. Firkovičius pateikė tris šios knygos karaimiško teksto variantus: 1798 m. Saločiuose prie Pasvalio surašyto senojo rankraščio faksimilę (hebrajiškais rašmenimis) ir du variantus lotyniškais rašmenimis, pritaikytais atskirai karaimų ir turkų kalboms.

Šio pirmojo Turkijoje išspausdinto karaimų kalbos literatūrinio paminklo M. Firkovičius jau nebesulaukė, bet mirė žinodamas, kad, parengdamas spaudai *Psalmių* ir *Patarlių knygos* karaimiškus tekstus, bent iš dalies yra prisidėjęs įgyvendinant profesoriaus T. Kowalskio dar 1935 m. keltą uždavinį – išleisti visos Biblijos vertimą į karaimų kalbą. Nesulaukė jis ir dar dviejų anksčiau savo parengtų knygų: 2001-aisiais Vilniuje buvo išleistas *Karaimų kalendorius 2001–2051 metais*, o 2006-aisiais išėjo jo drauge su vieno Stambulo universiteto profesoriumi Timūru Kocaoglu sudarytas frazeologinis karaimų, turkų ir anglų kalbų žodynelis *Karay. The Trakai Dialect*. Parengdamas ir išleisdamas visas pirmiau minėtas labai naujoviško pobūdžio ir turinio knygas, M. Firkovičius ilgam aprūpino bendruomenę reikiama raštija, juolab kad šiandien vargu ar atsirastų bendruomenės narių, gebančių tokį darbą atlikti.

KITI LIETUVOS KARAIMŲ LEIDINIAI. Per pastaruosius dvidešimt penkerius XX a. pabaigos ir XXI a. pradžios metus Vilniuje pasirodė lietuvių kalba parašytų kitų karaimikiai reikšmingų leidinių: 1994 m. atskira knyga buvo išleista Vilniuje įvykusios tarptautinės mokslinės konferencijos medžiaga *Kipčiakų tiurkų orientas Lietuvoje. Istorija ir tyrimų perspektyva* (šioje konferencijoje buvo paminėtos 90-osios prof. A. Zajączkowskio gimimo metinės), o pažymint karaimų ir totorių šikūrį Lietuvoje 600-ąsias metines pasirodė Halinos Kobeckaitės istorinė apybraiža *Lietuvos karaimai*. Tais pačiais 1997 m. išėjusioje knygoje *Karaimai Lietuvoje* lietuvių ir anglų kalbomis buvo paskelbtos statistinio tyrimo apie karaimus išvados. Vėliau analogiškas etnosociologinis tyrimas buvo atliktas ir Lenkijoje. Jo rezultatai buvo apibendrinti Lietuvos ir Lenkijos statistikos departamentų 2003 m. išleistoje knygoje *Karaimi na Litwie i w Polsce*. Abiejose knygose taip pat spausdinamos istorinės apžvalgos. Lietuviškajam leidiniui ją parašė H. Kobeckaitė, o lenkiškajam leidiniui prie jos prisidėjo Lenkijos karaimų religinės bendruo-

menės pirmininkas prof. Szymonas Pileckis. Trakietis Michailas Zajączkowski (1922–2014), bendradarbiaudamas su Lietuvos nacionaliniu muziejumi, 2000 m. išleido gausiai iliustruotą enciklopedinį biografijų žinyną *Karaimai kariuomenėje*, o 2005 m. – papildytą jo variantą *Karaimai kariai*. 2011 metais Vilniuje rusų kalba buvo išleista trumpa H. Kobeckaitės apybraiža apie Lietuvos karaimus *Краткий очерк о караимах в Литве*.

Toliau tęsiama Mykolo Firkovičiaus puoselėta tradicija publikuoti karaimų literatūrinį palikimą, kad jis būtų prieinamas visiems Lietuvos skaitytojams. Tarp tokių leidinių reikia paminėti Karinos Firkavičiūtės 1997 m. sudarytą karaimų poezijos ir jos vertimų į lietuvių kalbą rinktinę *Čypčychlej učma Trochka / Į Trakus paukščių plasnosiu* ir 2015 m. pasirodžiusią jau minėto Trakų vyresniojo dvasininko, poeto ir visuomenės veikėjo Simono Firkovičiaus kūrybos antologiją *Bir kiuń édi... / Buvo tokia diena...*, į kurią sudėta beveik visa jo originali poezija, kelios mėgėjų scenai skirtos pjesės, publicistiniai straipsniai su vertimais į lietuvių kalbą, taip pat S. Firkovičiaus į karaimų kalbą išversti rusų, lenkų, lietuvių, ukrainiečių poetų eilėraščiai. Šiandienos literatūrinei kūrybai atstovauja M. Zajączkowskio 2012 m. Trakuose išleistas jo paties eilių bei originalių ir verstinių pasakojimų rinkinys *Jomachlar Pratorunlarha / Pasakos proanūkiams* keturiomis kalbomis (karaimų, lenkų, lietuvių ir rusų).

Trakų karaimų pastangomis pasirodė ir kalbos praktikai skirtų leidinių, tarp kurių minėtinas Gabrieliaus Józefowiczaus sudarytas *Lenkų–karaimų kalbų žodynas*³⁷ ir Szymono Juchniewicziaus *Parankinis lenkų–karaimų žodynas*³⁸. Abu juos išleido Lenkijos karaimų sąjungos leidykla „Bitik“, 2012 m. Vilniuje išėjo Marko Lavrinovičiaus sudarytas *Rusų–karaimų kalbų žodynas*³⁹. Kalbos praktikos leidiniams galima priskirti ir Halinos Kobeckaitės 2011 m. išleistus *Lietuviškus-karaimiškus-rusiškus* bei *Lenkų-karaimų-lietuvių pasikalbėjimus* (Rozmówki polsko-karaimsko-litewskie).

KARAIMIKOS LEIDINIAI RUSIJOJE IR KRYME. Maskvoje, Odesoje, Simferopolyje taip pat buvo išleisti keli rusų–karaimų kalbų žodynai⁴⁰ bei įvairių autorių knygų skirtingomis karaimikos temomis: istorinės apybraižos, šaltinių publikavimas, kalbos tyrimai, literatūrinė kūryba – viską suminėti gana keblu, nes ne

36 ЛАВРИНОВИЧЮС, Маркас. *Avaldan Kieliasigia. Из далекого прошлого в будущее*. Тракай, 2011.

37 JÓZEFOWICZ, Gabriel. *Słownik Polsko-Karaimski w dialektie trockim*. Troki; Wilno; Warszawa; Wrocław; Nashville, 2008.

38 JUCHNIEWICZ, Szymon. *Podręczny słownik Polsko-Karaimski*. Wrocław, 2008.

39 ЛАВРИНОВИЧ, Марк. *Русско-караимский словарь*. Тракай, 2012.

40 Žг. ХАФУЗ, Марк. *Русско-караимский словарь. Крымский диалект*. Москва, 1995; ЛЕВИ, Борис. *Русско-караимский словарь. Крымский диалект*. Одесса, 1997; СИННИ, З. *Караимско-русский и русско-караимский словарь разговорного языка*. Симферополь, 2007; ir kt.

visos ten išleistos knygos pasiekia Lietuvą, be to, ne visos turi vienodą išliekamąją vertę.⁴¹ Ir Kryme, ir Lietuvoje 2011 m. paminėtos buvusio ilgamečio vyriausiojo karaimų hierarcho H. S. Šapšalo mirties penkiasdešimtosios metinės. Ta proga Krymo karaimų asociacija 2010 m. išleido straipsnių rinkinį *Хаджи Серайя Хан Шапиал – выдающийся сын караимского народа* (Hadži Seraja Chanas Šapšalas – iškilus karaimų tautos sūnus), o Trakų istorijos muziejus 2011 m. – albumą *Hadži Seraja Chanas Šapšalas, pasišventęs tautai ir mokslui*, kuriame, be paties Šapšalo ir jo muziejaus eksponatų nuotraukų, spausdinami straipsniai apie jo mokslinę ir pastoracinę veiklą, jį pažinojusių žmonių prisiminimai, laišakai ir pirmą kartą – jo paties straipsnių vertimai į lietuvių kalbą.

Maskvoje ir Sankt Peterburge nuo 1995 m. rusų kalba buvo leidžiama Karaimų tautinė enciklopedija (*Караимская народная энциклопедия*). Kadangi jos autoriai buvo mėgėjai, medžiaga nėra pateikta sistemingai ir patikimai. Deja, Paryžiuje mirus šio leidinio iniciatoriui ir finansuotojui Michailui Saračiui (1910–2000), enciklopedijos leidimas nutrūko (išleisti tik šeši tomai). Prie enciklopedinių leidinių priskirtinas ir buvusio Krymo karaimų vyresniojo dvasininko Boriso Eljaševičiaus (1881–1971) seniai parašytas, bet tik 1993 m. kaip serijos *Народы и культуры* (Tautos ir kultūros) knyga Maskvoje išleistas biografinis žodynas *Караймы* (Karaimai). Tos pačios serijos buvo išleistos dar keturios B. Eljaševičiaus ir kitų autorių knygos.

KARAIMIKOS LEIDINIAI LENKIJOJE. Po Antrojo pasaulinio karo tuometinėje Lenkijos Liaudies Respublikoje buvo susitelkę visi išsimokslinę karaimų kilmės tiurkologai: akademikas Ananiaszas Zajączkowski ir docentas Aleksandras Dubinskis (1924–2002) Varšuvoje, docentai Włodzimierz Zajączkowski (1914–1982) ir Zygmuntas Abrahamovičius (1923–1990) Krokuvoje. Dėl to karaimų kalba ir istorija čia buvo tiriama ne mėgėjiškai, bet profesionaliai. Tačiau reikia pasakyti, kad nuoseklių karaimikos tyrimų ir Lenkijoje tada nebuvo gausu: vienintelis stambesnis to laikotarpio darbas yra A. Zajączkowskio 1961 m. anglų kalba paskelbta studija *Karaims in Poland* (Karaimai Lenkijoje). Kitų tyrėjų darbai buvo skelbiami tik tarptautinėse konferencijose ir periodikoje.

Padėtis į gera ėmė keistis po Solidarumo judėjimo, kai ir Lenkijoje buvo galima garsiau prabilti apie tautinių mažumų kultūrą. Pirmoji kregždė buvo 1987 m. išleista Pienėžno vienuolių verbistų dvasinėje seminarijoje surengtose karaimų istorijai skirtos mokslinės konferencijos medžiaga, pavadinta *Karaimi* (Karaimai). Vėliau, 1994-aisiais, minint Aleksandro Dubinskio 70 metų sukaktį, Varšuvoje išleista didelės apimties knyga *Caraimica*, kuri iki šiol daugeliui tyrėjų yra parankinė, nes joje šalia vertingų Dubinskio straipsnių paskelbta daug bibliografinės medžiagos, Trakų karaimų patarlių ir priežodžių ir keli tekstai karaimų kalba.

Gavus valstybės finansinę paramą, nuo XXI a. pradžios ypač suaktyvėjo Lenkijos karaimų sąjungos leidybinė veikla, be to, Varšuvos, Krokuvos, Poznanės, Torunės bei Vroclavo universitetuose atsirado mokslininkų (tiek karaimų, tiek lenkų), nemaža laiko skiriančių karaimikos studijoms. Pavyzdžiui, kaip Poznanės universiteto serijos *Prace karaimoznawcze* (Karaimotyros darbai) leidinys 2011 m. pasirodė dabar vieno iš aktyviausiai dirbančių karaimistų Krokuvos Jogailaičių universiteto docento Michalo Németho *Glausta Vakarų karaimų kalbos gramatika su pratybomis* (Zwięzła gramatyka języka zachodnio-karaimskiego z ćwiczeniami).

Vroclave įsikūrusi Lenkijos karaimų sąjungos leidykla „Bitik“ (Raštija) šiandien leidžia ne tik periodinį žurnalą lenkų kalba karaimišku pavadinimu „Awazymyz“ (Mūsų balsas), bet ir knygų seriją *Almanach Karaimski* (Karaimų almanachas), be to, 2004 m. atskira knyga išleido tarptautinės mokslinės konferencijos „Karaimų paveldas šiuolaikinėje Europoje“ medžiagą *Karaj kiuńliari* (Karaimų dienos). Naūja Lenkijos karaimų leidybinėje veikloje yra tai, kad imta publikuoti karaimų kalbą tyrusių tiurkologų tarpusavio korespondenciją: 2013 m. *Karaimų almanacho* antrajame tome išspausdinti 1928–1948 m. į Vilnių rašyti A. Zajczkowskio laišakai H. S. Šapšalui ir 1933–1939 m. – į Lucką A. Mardkovicziui, o jo laišakai profesoriui T. Kowalskiui išleisti atskira knyga.⁴² Lenkijos Seimo leidykla 2012 m. išleido straipsnių rinkinį *Karaimi* (Karaimai), įeinantį į Seimo finansuojamos publikacijų apie tautines mažumas seriją. Pasitelkus Lenkijos ir Lietuvos istorikų, lingvistų, kultūrologų bei muzikologų jėgas, rinkinyje įvairiais aspektais nušviesta karaimų bendruomenių istorija ir kultūra.

Išvados

Apibendrinant galima pasakyti, kad XX a. pabaigoje ir XXI a. pirmaisiais dešimtmečiais išleistos karaimiškos knygos atspindi kelias šios nedidelės tautos kultūros sklaidos kryptis:

- Lenkijoje, kur yra susiformavusi ilgalaikė profesionalios karaimikos tradicija, daugiau dėmesio skiriama analitiniams karaimų istorijos ir kalbos tyrimams;
- Krymo karaimų leidiniai daugiausia yra šviečiamojo pažintinio pobūdžio;
- Lietuvoje stengiamasi publikuoti originalios literatūrinės kūrybos pavyzdžių ir išleisti bendruomenės poreikiams pritaiktų autentiškų rašytinių šaltinių.

41 Žr. pvz., ПОЛКАНОВ, Юрий. *Обряды и обычаи крымских караимов-тюрков*. Бахчисарай, 1994; Straipsnių rinkinys *Крымские караимы. Историческая территория. Этнокультура*. Симферополь, 2005; ПОЛКАНОВА, Анна. *Антропо-*

нимы крымских караимов. Симферополь, 2012.

42 *Urzeszeni Orientem. Listy Ananiasza Zajczkowskiego do Tadeusza Kowalskiego 1925–1948*. Red. Tadeusz Majda. Warszawa, 2013.

Nors pastaraisiais dešimtmečiais dienos šviesą išvydusios karaimiškos knygos nėra vienodos vertės, jos visos akivaizdžiai liudija, kad visose karaimų bendruomenėse jaučiamas poreikis gilintis į savo istoriją, pažinti ir vienokiu ar kitokiu būdu skelbti savo kultūrinį paveldą.

Baigiant norėtusi pridurti, kad karaimų istorija ir kultūra traukia ir tolimesnių šalių orientalistų dėmesį. Kaip vieną iš tokių pavyzdžių galima paminėti 1998 m. Helsinkyje išleistą į suomių kalbą išverstos Trakų karaimų poezijos rinktinę *Rannalla päärynäpuu. Liettuan karaiimien runoutta* (Kriaušaitė pakrantėje: Lietuvos karaimų poezija), kurioje išspausdintas ir išsamus apžvalginis profesoriaus Tapanio Harviaineno straipsnis, supažindinantis skaitytojus su karaimų religija, istorija ir dabartimi. Knygų, parašytų kitų šalių mokslininkų ir istorijos mėgėjų, pastaraisiais metais pasirodė ir daugiau, tačiau joms aptarti reikėtų kito straipsnio.

Literatūra ir šaltiniai

1. BUKANTYTĖ, Eglė. XVIII–XIX a. Klaipėdos krašto vokiškos epitafijos Prūsijos epitafijų kontekste. *Knygotyra*, 2015, t. 64, p. 288–304.
2. CARAIMICA. *Prace karaimoznawcze*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Dialog, 1994.
3. CSATO, Eva Agnes. The present state of Karaim studies. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungary*, 2015, vol. 68 (2).
4. *Čypčychej učma Trochka. Lietuva karajlarnyn jyrлары = Į Trakus paukščių plasnosių*. Lietuvos karaimų poezija. Sudarė Firkavičiūtė Karina. Vilnius: Danielius, 1997.
5. DUBIŃSKI, Aleksander. Prace prof. Tadeusza Kowalskiego poświęcone kipczackim elementom etniczno-językowym. *Przegląd Orientalistyczny*, 1978, nr. 4 (108), p. 369–373.
6. DUBIŃSKI, Aleksander. Z dziejów badań nad językiem i literaturą karaimską (od końca XIX w.). In *Caraimica*. Warszawa: Wydawnictwo akademickie „Dialog“, 1994, p. 73–84.
7. DUBIŃSKI, Aleksander. Prace prof. Ananiasza Zajączkowskiego w zakresie języka i literatury karaimskiej. Iš *Kipčiakų tiurkų Orientas Lietuvoje*: istorija ir tyrimų perspektyva. Vilnius: Danielius, 1994, p. 35–42.
8. *David bijniñ machtav čozmachlary. Psalmės*. Sudarė Mykolas Firkovičius. Vilnius: Danielius, 1994.
9. FIRKOVIČIUS, Mykolas. *Mieñ karajče ūrianiam = Aš mokausi karaimiškai*. Vilnius: Danielius, 1996.
10. FIRKOVIČIUS, Romualdas; MATULEVIČIUS, Algirdas. Abrahamas Firkovičius. Iš *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. 6: Fau-Goris. Vilnius, 2004, p. 115.
11. FIRKOWICZ, Szymon. O karaimskim muzeum historyczno-etnograficznym na Krymie i w Polsce. *Myśl karaimska*, 1937–1938, z. 12, p. 22–26.
12. FIRKOWICZ, Szymon. *Koltchalar*. Troki, 1935.
13. FIRKOVIČIUS, Simonas. *Bir kiuñ ēdi... = Buvo tokia diena...* Sudarytojos Halina Kobeckaitė ir Karina Firkavičiūtė. Vilnius, 2015.
14. *Ištyrhan tiuziuwliar = Rinktiniai raštai*. Panevėžys, 1938.
15. JANKOWSKI, Henryk. Translations of the Bible into Karaim. *Religion Compass*, 2009, nr. 3/4, p. 502–523.
16. JANKOWSKI, Henryk. Literatura Krymsko karaimska. *Przegląd Orientalistyczny*, 2012, nr. 1–2, p. 50–68.
17. JÓZEFOWICZ, Gabriel. *Słownik Polsko-Karaimski w dialekcie trockim*. Troki; Wilno; Warszawa; Wrocław; Nashville, 2008.
18. JUCHNIEWICZ, Szymon. *Podręczny słownik Polsko-Karaimski*. Wrocław, 2008.
19. *Hadži Seraja Chanas Šapšalas pasišventęs tautai*

- ir mokslui. Sudarė Halina Kobeckaitė, Virgilijus Poviliūnas, Irena Senulienė, Alvyra Zagreckaitė. Trakai: Trakų istorijos muziejus, 2011.
20. *Karaimai Lietuvoje*. Vilnius: Statistikos departamentas, 1997.
 21. *Karaimi (Materiały z sesji naukowej)*. Pieniężno, 1987.
 22. *Karaimi na Litwie i w Polsce*. Warszawa; Wilno, 2003.
 23. *Karaimi*. Pod redakcją Beaty Machul-Telus. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2012.
 24. *Karaj awazy, 1931–1938*.
 25. *Karaj koltchalary = Karaimų maldos*. Sudarė Mykolas Firkovičius. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1993.
 26. *Karaj diñliarniñ jalbarmach jergialiari = Karaimų liturginis maldynas*. Sudarė Mykolas Firkovičius. Vilnius: Baltos lankos, t. 1, 1998; t. 2, 1999.
 27. *Karaj kalendary = Karaimų kalendorius, 2001–2051*. Sudarė Mykolas Firkovičius, Karina Firkavičiūtė, Vladimiras Maškevič. Vilnius, 2001.
 28. *Karaj kiwñliari = Dziedzictwo Narodu Karaimskiego we współczesnej Europie*. Wrocław, 2004.
 29. *Kipčiakų tiurkų orientas Lietuvoje: istorija ir tyrimų perspektyva*. Mokslinės konferencijos pranešimai. Sudarytojos Halina Kobeckaitė ir Tamara Bairašauskaitė. Vilnius: Danielius, 1994.
 30. KOBECKAITĖ, Halina. Lietuvos karaimų spauda. Iš *Žurnalisto žinynas*. Antroji knyga. Vilnius: Viliaus Užtupo leidykla VILIUS, 1996, p. 40–53.
 31. KOBECKAITĖ, Halina. Kultura karaimiska wobec Litwy i Polski. *Lithuania*, 1997, nr. 3–4 (24/25), p. 219–227.
 32. KOBECKAITĖ, Halina. *Lietuvos karaimai*. Vilnius: Baltos lankos, 1997.
 33. KOBECKAITĖ, Halina. Karaims in Lithuania. Iš *Seraya Szapszal's Karaim Collection*. Vilnius: National Museum of Lithuania, 2003, p. 7–14.
 34. KOBECKAITĖ, Halina. Lietuvos karaimų tautinio tapatumo išsaugojimas: dvasininkų vaidmuo. Iš *Vilniaus kultūrinis gyvenimas: draugijų reikšmė 1900–1945*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2006, p. 67–79.
 35. KOBECKAITĖ, Halina. Karaimų istorijos ir literatūros mylėtojų draugijos veikla Vilniuje 1932–1939 metais. Iš *Vilniaus kultūrinis gyvenimas: draugijų reikšmė 1900–1945*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2008, p. 77–85.
 36. KOBECKAITĖ, Halina. *Rozmówki polsko-karaimsko-litewskie*. Wrocław: Bitik, 2011.
 37. KOBECKAITĖ, Halina. *Lietuviški-karaimiški-rusiški pasikalbėjimai*. Vilnius, 2011.
 38. KOBECKAITĖ, Halina. Karaimotyra – neatskiriama orientalistikos Vilniuje elementas. Iš *Tautinės mažumos Lietuvoje: virsmas ir atmintys*. Vilnius, 2014, p. 146–164.
 39. KOCAOĞLU, Timur. In collaboration with Mykolas Firkovičius (1924–2000). *Karaj. The Trakai Dialect. Languages of the World/Materials*. 458. LINCOM EUROPA, 2006.
 40. KOWALSKI, Tadeusz. Turecka monografia o karaimach krymskich. *Mysł Karaimska*, 1929, t. 2, sąs. 2, p. 1–8.
 41. KOWALSKI, Tadeusz. *Die Karaimische Texte im Dialekt von Troki*. Kraków, 1929.
 42. KOWALSKI, Tadeusz. Najpilniesz zadania karaimoznawstwa. *Mysł Karaimska*, 1935–1936, nr. 11, p. 12–23.
 43. *Mysł Karaimska*, 1924–1948.
 44. NÉMETH, Michał. An Early North-Western Karaim Bible Translation from 1720. *Karaitic Archives*, 2, 2014, p. 109–141.
 45. NÉMETH, Michał. Zwięzła gramatyka języka zachodnio-karaimskiego z ćwiczeniami. *Prace karaimoznawcze*, 1 (Poznań), 2011.
 46. *Onarmach*, 1934–1939.
 47. *Orientas*. T. 1. Vilnius: Vaga, 1991.
 48. *Orientas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos visuomenės tradicijoje: totoriai ir karaimai*. Sudarė Tamara Bairašauskaitė, Halina Kobeckaitė, Galina Miškinienė. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008.
 49. *Pamięci Szymona Kobeckiego Narodowego poety Karaimskiego*. Wilno, 1933.
 50. PAWELEC, Mariusz. Obecność tematyki

- karaimskiej w kulturze i nauce polskiej. In *Karaimi*. Pod redakcją Beaty Machul-Telus. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2012, p. 92–118.
51. *Polska bibliografia turkologiczna*. Opracowali Öztürk Emiroglu i Tadeusz Majda. Warszawa: Wydawnictwo AGADE, 2012.
52. POZNAŃSKI, Samuel. *Die karaische Literatur der letzten dreissig Jahre 1878–1908*. Frankfurt a /M., 1910.
53. POZNAŃSKI, Samuel. *Karaische-tatarische Literatur. Keleti Szemle*. Budapest, 1912–1913, t. XIII, p. 37–47.
54. *Rannalla päärynäpuu. Liettuan karaiimien runoutta*. Helsinki, 1998.
55. *Serajos Šapšalo karaimikos rinkinys*. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2003.
56. SULIMOWICZ, Józef. Materiał leksykalny krymskokaraimskiego zabytku językowego (druk z 1734 r.). *Rocznik Orientalistyczny*, 1972, nr. 1 (35), p. 37–76; 1973, nr. 1 (36), p. 47–107.
57. SULIMOWICZ, Anna. Listy do Łucka: Aleksander Mardkowicz jako adresat korespondencji Ananiasza Zajączkowskiego. *Almanach Karaimski*, 2, 2013, p. 37–60.
58. SULIMOWICZ, Anna. Polscy turkolodzy Karaimi. Od przedmiotu do podmiotu badań naukowych. In *Karaimi*. Pod redakcją Beaty Machul-Telus. Warszawa: Wydawnictwo sejmowe, 2012, p. 119–144.
59. SZAPSZAŁ, Hadži Seraja. Adam Mickiewicz w gościnie u karaimów. *Mysł Karaimska*, 1932–1934, nr. 10, p. 1–10.
60. SZAPSZAŁ, H. Seraja. Słów kilka o księżętach karaimskich Czelebi i ich działalności oświatowej. *Mysł Karaimska*, 1935–1936, nr. 11, p. 8–12.
61. ŞAPŞAL, Seraya. *Kirim Karaj-Türkleri*. Istanbul, 1928.
62. SZYSZMAN, Abraham. *Osadnictwo karaimskie na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego*. Wilno, 1936.
63. *Şelomonun maşallary. Süleymanin meselleri. Partarlıy knyga*. Sudarė Mykolas Firkovičius. Ankara: Türk dil kurumu yayinlari, 2000.
64. TRAKIŠKIS, Izaokas ben Abraomas. *Tikėjimo sutvirtinimas*. Sudarytoja Jurgita Šiaučiūnaitė-Verbickienė. Vilnius, 2009.
65. *Urzeszeni Orientem. Listy Ananiasza Zajączkowskiego do Tadeusza Kowalskiego 1925–1948*. Pod redakcją Tadeusza Majdy. Warszawa: Wydawnictwo AGADE, 2013.
66. ZAGRECKAITĖ, Alvyra. Seraja Šapšalas. Iš *Hadži Seraja Chanas Šapšalas pasišventęs tautai ir mokslui*. Trakai, 2011, p. 8–14.
67. ZAJĄCZKOWSKI, Ananiasz. Literatura karaimska. Szkic bibliograficzny. *Mysł karaimska*, 1926, nr. 3, p. 7–17.
68. ZAJĄCZKOWSKI, Ananiasz. *Krótki wykład gramatyki języka zachodnio-karaimskiego (Narzędzie łucko-karaimskie)*. Łuck, 1931.
69. ZAJĄCZKOWSKI, Ananiasz. *Sufiksy imienne i czasownikowe w języku zachodnio-karaimskim. Przyczynek do morfologii języków tureckich*. Łuck, 1932.
70. ZAJĄCZKOWSKI, Ananiasz. *Karaims in Poland. History. Language. Folklore. Science*. Warszawa: La Hague; Paris, 1961.
71. ZAJĄCZKOWSKI, Ananiasz. Orientalistyka polska a Bliski Wschód. In *Szkiecy z dziejów polskiej orientalistyki 2*. Pod red. J. Reychmana. Warszawa, 1966, p. 7–54.
72. ZAJĄCZKOWSKI, Michał. *Karaimai kariuomenė-je*. Vilnius, 2000.
73. ZAJĄCZKOWSKI, Michał. *Karaimai kariai*. Vilnius, 2005.
74. ZAJĄCZKOWSKI, Michał. *Jomachlar Pratorunlarha = Pasakos proanikiams*. Trakai, 2005.
75. ВИХНОВИЧ, Всесолод. *Карайм Авраам Фиркович*. С.-Петербург: Академия исследования культуры, 2012.
76. ДУВАН, Яков. *Катехизис, основы караймского закона*. С.-Петербург, 1890.
77. ЕЛЪЯШЕВИЧ, Борис. Авраам Самойлович Фиркович, 1786–1874. In *Караймы*. Книга 3. Москва, 1994, p. 98–126.
78. ЗАСКОКА, В. М.; КРОПОТОВ, В. С. *Караймы Евпатории: история, культура, архитектура*. Симферополь: Доля, 2009.
79. *Караймская жизнь, 1911–1912*.
80. *Караймское слово, 1913–1914*.
81. *Караймско-руско-польский словарь*. Под ре-

- дакцией Н. А. Баскакова, А. Зайончковского, С. М. Шапшала. Москва: Издательство „Русский язык“, 1974.
82. *Караимская народная энциклопедия*. Т. 1–6. Москва; С.-Петербург, 1995–2006.
83. *Караимы*. Книга 1–5. Материалы к серии «Народы и культуры». Москва, 1992–1994.
84. *Карай йырлары. Lietuvos karaimų roezijos rinktinė*. Sudarė Mykolas Firkočiūsis. Vilnius, 1989.
85. КЕФЕЛИ, Р. *Аталар сезю*. С.-Петербург, 1910.
86. КОБЕЦКАЙТЕ, Галина. *Краткий очерк о караимах в Литве*. Vilnius, 2011.
87. КОБЕЦКИЙ, Семен. *Ирлар*. Киев, 1904.
88. КОКИЗОВ, Юфуда. *Сорок четыре надгробных памятника из Крыма с караимского кладбища в Чуфут-Кале*. С.-Петербург, 1910.
89. КОНЯХИНА, З. Н. *Карай Битиклиги* – национальная библиотека крымских караимов. *Известия Крымского республиканского краеведческого музея*, 1994, пг. 8.
90. *Краткие молитвы для учащихся детей караимов*. Одесса, 1905.
91. *Крымские караимы: Историческая территория. Этнокультура*. Симферополь, 2005.
92. ЛАВРИНОВИЧЮС, Маркас. *Avaldan Kieļiasigia. Из далекого прошлого в будущее*. Тракай, 2011.
93. ЛАВРИНОВИЧ, Марк. *Русско-караимский словарь*. Тракай, 2012.
94. ЛЕВИ, Борис. *Русско-караимский словарь. Крымский диалект*. Одесса, 1997.
95. МАЛЕЦКИЙ, Феликс. *Глас Якова: Молитвы караимов на весь год*. Вильна, 1910.
96. МУСАЕВ, Кенесбай. *Грамматика караимского языка: фонетика и морфология*. Москва: Издательство Наука, 1964.
97. МУСАЕВ, Кенесбай. *Краткий грамматический очерк караимского языка*. Москва, 1977.
98. МУСАЕВ, Кенесбай. *Синтаксис караимского языка*. Москва: Наука, 2004.
99. ПОЛКАНОВ, Александр. *Крымские караимы*. Бахчисарай, 1994.
100. ПОЛКАНОВ, Юрий. *Обряды и обычаи крымских караимов-тюрков*. Бахчисарай, 1994.
101. ПОЛКАНОВ, Юрий. *Кърымкарайларнын аталар созы = Пословицы и поговорки крымских караимов*. Бахчисарай, 1995.
102. ПОЛКАНОВА, Анна. *Антропонимы крымских караимов*. Симферополь, 2012.
103. ПРИДНЕВ, С. В. *Караимские книги, изданные в Евпатории*. (Рукопись). Архив Евпаторийского краеведческого музея.
104. ПРИК, Ольга. *Очерк грамматики караимского языка. Крымский диалект*. Махачкала, 1976.
105. ПРИК, Соломон. *Главные основы караимского законоучения*. Одесса, 1917.
106. СИНАНИ, Исаак. *История возникновения и развития караимизма*. 2 тома. Симферополь, 1888–1889.
107. СИНАНИ, З. *Караимско-русский и русско-караимский словарь разговорного языка*. Симферополь, 2007.
108. ФИРКОВИЧ, Заря. *Сборник старинных грамот и узаконений Российской империи касательно прав и состояния русско-подданных караимов*. С.-Петербург, 1890.
109. ФИРКОВИЧ, Моисей. *Караимский катехизис вкратце*. Мелитополь, 1915.
110. *Хаджи Серайя Хан Шапшал – выдающийся сын караимского народа*. Под ред. Кропотовой Н., Ормели Н., Полкановых А. и Т. Симферополь, 2010.
111. ХАФУЗ, Марк. *Русско-караимский словарь. Крымский диалект*. Москва, 1995.
112. ШАМАШ, Яков. *Краткий катехизис*. Евпатория, 1913.
113. ШАПШАЛ, Серайя. *Караимы и Чуфут-Кале в Крыму*. С.-Петербург, 1896.
114. ШАПШАЛ, Серайя. *Краткий очерк тюркско-караимской литературы. Известия духовного правления, (Евпатория)*, 1918.
115. ШЯУЧЮНАЙТЕ-ВЕРБИЦКЕНЕ, Юргита. *Дети Исмаила: Мусульмане глазами караима Исаака Бен Авраама Трокского в антихристианском полемическом сочинении «Укрепление веры»*. Iš Tjurkų istorija ir kultūra Lietuvoje. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2014, p. 139–151.

Halina Kobeckaitė

Summary

The main aim of this article is to briefly overview the history of printed books of Karaims in Eastern Europe and Crimea, taken in a very broad sense both in Karaim and in other languages. The Karaim language belongs to the Kipschak's (Kuman's) family of Turkic languages. Printing of books in the native language, to be used both in everyday life and for religious purposes, was an important activity of Karaim communities. According to the geographical settlements of Karaims in Europe, there existed three dialects of the Karaim language – Crimean, Lutsk-Halich (Ukraine) and Trakai (Lithuania) dialect. Books were printed in each of these dialects in different periods of time, depending on the political situation. In the very beginning of printing era, Crimean Karaims were the most active ones. In the 16th century they started printing books, and then continued during the 18th–19th centuries. Later it was Vilnius and Lutsk that took over. At the end of 19th – beginning of 20th centuries, and especially between the two world wars, Karaim scholars and spiritual leaders in Vilnius and Lutsk were very active investigating and popularising their cultural heritage. Due to their achievements, revival of national identity and revitalization of scientific studies on national heritage after 1990 became very productive. Several Karaim figures of the 20th century were important, among them Hadgi Seraya Khan Shapshal (1873–1961), the highest priest, a famous turkologist, prof. Ananiasz Zajączkowski (1903–1970) and two senior priests Simonas Firkovičius (1897–1982) and Mykolas Firkovičius (1924–2000). All printed Karaim books are important sources for understanding the Karaim cultural heritage and for continuity of the communities' life.

Įteikta 2015 m. gruodžio 30 d.

Priimta 2016 m. kovo 7 d.